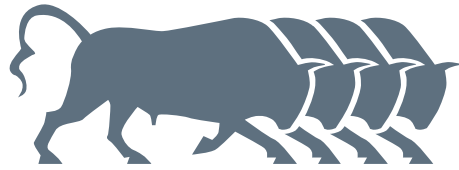

GEFJON
arkæologi og nyere tid

Gefjon 2

– arkæologi og nyere tid

© 2017 Aarhus Universitetsforlag og forfatterne

Redaktion:

Ole Thirup Kastholm, ROMU

Laura Maria Schütze, ROMU

Kristoffer Buck Pedersen, Museum Sydøstdanmark

Inge Christiansen, Museum Sydøstdanmark

Layout og opsætning:

Girafisk Design v/Bente Stensen Christensen

Tryk:

Narayana Press, Gylling

Forlag:

Aarhus Universitetsforlag

Finlandsgade 29, 8200 Aarhus N

www.unipress.dk

Forside: Forladt ejendom, Moseholmsvej 10, Hillerød.

Foto: Tim Flohr Sørensen, Københavns Universitet.

ISBN 978-87-7184-376-7

ISSN 2446-0257

Gefjon udgives af Museum Sydøstdanmark og ROMU i samarbejde med Aarhus Universitetsforlag.

Aarhus Universitetsforlag |

**FAGFÆLLE-
BEDØMT**

/ I henhold til ministerielle krav betyder bedømmelsen, at der fra en fagfælle på ph.d.-niveau er foretaget en skriftlig vurdering, som godtgør denne bogs videnskabelige kvalitet.

/ In accordance with requirements of the Danish Ministry of Higher Education and Science, the certification means that a PhD level peer has made a written assessment justifying this book's scientific quality.

Indhold

Vinge – et monumentalt, senneolitisk hus på Sjælland

Af Jens Winther Johannsen
side 8

Arkivalier og jordfund – komplementære kilder til Københavns historie

Af Inger Wiene
side 92

Et særligt hus fra Ågård – et kulthus fra vikingetiden?

Af Nikolaj Wiuff Kristensen
side 42

Skraldets arkæologi – perspektiver set fra en 1700-talslosseplads på Esplanaden

Af Lene Høst-Madsen
side 120

Falsterlistens datering

Af Michael Kræmmer
side 72

Den ubekvemme kulturarv? Bygningen som kulturhistorisk informationskilde

Af Pernille Stoktoft
Oddershede
side 156

Redaktionens forord

Geffjon – arkæologi og nyere tid spænder over to museale områder, der sjældent følges ad. Eller i hvert fald ofte færdes i hver deres videnskabelige kreds. Det synes vi er en skam, da der kan være meget nyt og spændende at lære af hinanden. I denne anden udgave af *Geffjon* har vi valgt at lade arkæologien strømme gennem årtusinderne fra forhistorien til historien og op til samtiden. Nyere tids arkæologi, historisk arkæologi og samtidsarkæologi er forskningsfelter, der overskrider de traditionelle faggrænser ved at underlægge den materielle kultur efter 1660 det arkæologiske blik og den arkæologiske metode. Det er der kommet to spændende artikler ud af: *Skraldets arkæologi – perspektiver set fra en 1700-talslosseplads på Esplanaden* af Lene Høst-Madsen og *Den ubekvemme kulturarv. Bygningen som kulturhistorisk informationskilde* af Pernille Oddershede. Høst-Madsen viser med eksempel fra udgravning af lossepladsen, at hvis man stiller de rigtige spørgsmål til det udgravede materiale, og herunder inddrager andre discipliner end de arkæologiske, kan det vise os uventede aspekter af livet i byen. Oddershede argumenterer for, at arkæologiske metoder med fordel kan bruges på endnu eksisterende bygninger. Her vil man især kunne afdække spor på delvis ødelagte og nedrivningstruede bygninger, der fortæller om bygningernes tidligere storhedstid, da de var nybyggede, og om de forandringer, de har undergået gennem tiden. Fra et etnologisk udgangspunkt argumenterer Inger Wiene i artiklen *Arkivalier og fund – komplementære kilder* også for i højere grad at sammenføre arkæologiske fund og skriftlige kilder for at berige vores viden om fortiden. Hun tager ligesom Høst-Madsen udgangspunkt i lossepladsudgravninger, som hun dog sammenholder med skrifter fra 1600- og 1700-tallets København.

Geffjons kærlighed for det utraditionelle skal ikke forstås som en manglende hengivenhed for det traditionelle. Slet ikke. Så det byder vi også på i

denne udgave. Michael Kræmmer leverer i *Falsterlistens datering* en grundig, historisk studie. Falsterlisten er typisk blevet dateret til 1255, men via en gennemgang af tidligere forskning og kritisk læsning af relevante kilder foreslår Kræmmer en ældre datering. Vi kan også præsentere to arkæologiske artikler, der tager udgangspunkt i sjællandske bebyggelser. I *Et særligt hus fra Ågård – et kulthus fra vikingetiden* analyserer Nikolaj Wiuff Kristensen et særpræget hus, som blev fundet nær Bjæverskov. Han ser nærmere på dets konstruktion og dets placering i landskabet og sammenligner det med huse på centralpladserne fra yngre jernalder/vikingetid. Jens Winther Johannsen indleder *Geffon 2* med artiklen *Vinge – et monumentalt senneolitisk hus på Sjælland*. Det mere end 45 m lange hus er udgravet sydøst for Frederikssund, ved den nye by Vinge, og har været under indflydelse af byggetraditioner fra Thüringen/Sachsen-Anhalt-regionen. Huset fra Vinge markerer dermed, at nogle af de træk, der oftest forbindes med bronzealderen, rent faktisk er ældre.

Afslutningsvis vil vi gerne udtrykke vores taknemmelighed over for de fagfæller, der har bedømt artiklerne.

God fornøjelse!

Ole Thirup Kastholm, Laura Maria Schütze
ROMU

Inge Christiansen, Kristoffer Buck Pedersen
Museum Sydøstdanmark

Abstract

This paper deals with the value of waste as an archaeological source. A specific case is based on the archaeological studies of a 1700s refuse dump on the Esplanade in the north of central Copenhagen, which was excavated in 2003 and 2004 by the Copenhagen Museum. The overall results of the excavation are presented and compared with written and iconographic sources from the period. It becomes clear that if you put the right questions to the material, it possesses potential to highlight unprecedented aspects of life in the city.

Gerhart Ludvig Lahdes illustration af skarnageren, kludekællingen og pigen fra begyndelsen af 1800-tallet. Københavns Museum.

Skraldets arkæologi

– perspektiver set fra en 1700-tals losseplads på Esplanaden

Af Lene Høst-Madsen

Det er dyrt, tidskrævende og vanskeligt at udgrave massive affaldslag, og denne type undersøgelse nedprioriteres som regel, primært fordi affaldet betragtes som en sekundær og vanskelig kilde. Affald er et udtryk for overforbrug i et samfund. Det er det, der ikke mere bliver brugt. Der er mange teorier om, hvordan affald dannes, ligesom affaldet kan inddeles i kategorier, alt efter om det er tabt ved en tilfældighed, eller om det er udtryk for en arbejdsproces, for eksempel en flintesmeds arbejde, eller om der er tale om en bevidst deponering af affald, som ikke mere har værdi.¹

Formålet med denne artikel er at forsøge at kvalificere den viden, som kan hentes i affaldet som kildemateriale. Fokus er på de positive aspekter af en arkæologisk tilgang til at arbejde med affald som kilde. Der er tale om en forsvarstale for potentialet ved en arkæologisk vinkling som et supplement til de etablerede videnskaber, som beskæftiger sig med nyere tid. Artiklen kan med fordel læses i sammenhæng med forfatterens artikel om nyere historisk arkæologi, som blev bragt i første nummer af Gefjon.²

Arkæologien i de historiske perioder må naturligt være knyttet til de skriftlige og ikonografiske kilder, men derudover er der en række teoretiske værktøjer, som det giver mening at inddrage i forhold til arbejdet med den materielle kultur. I tilknytning til dokumentationen af udgravningsresultaterne er en meget grundig databehandling altid alfa og omega, og derudover er det altid væsentligt at se på de overordnede mønstre og strukturer. Er der en lovmæssighed i fundsammensætningen og bygningsstrukturer? Og kan denne lovmæssighed overføres til det generelle billede af samfundsudviklingen i en given periode? Eller måske endda på tværs af tid? Spiller udgravningsmetodikken en rolle i forhold til udgravningsresultaterne? Det er spørgsmål, som

¹ Douglas 2008; Douglas & Isherwood 1979; Schiffer 1972; Schiffer 2011; Wolfram 2003; Rathje & Murphy 1992.

² Høst-Madsen 2016.

enhver udgravningsarkæolog bør stille sig selv. Det er spørgsmål, der er dybt forankrede i den processuelle forskningstradition og et syn på samfundsudviklingen som drevet af lovmæssigheder.³ Spørgsmålet om udgravningsdataenes potentiale i forhold til belysning af samfundsstrukturer har ligeledes stor betydning i forhold til genstandsmaterialers potentiale i forhold til at dokumentere etnicitet, køn og classeskel i forskellige områder. Det gælder for eksempel arkæologiske undersøgelser af ryge- og drikkevaner i amerikanske militærforlægninger fra 1800-tallet,⁴ undersøgelser af keramik og social topografi i Næstved i middelalderen,⁵ undersøgelser af den materielle kultur i forskellige socialt belastede områder i London, en arkæologisk undersøgelse af pirateri i Londons havneområde i 1700-tallet.⁶ Disse undersøgelser er alle af nyere dato og kan ses som udtryk for et stigende behov for at få de arkæologiske data og den materielle kultur til at belyse væsentlige samfundsaspekter. Den materielle kultur er efterladenskaber fra menneskelige handlinger og kan som sådan ses helt adskilt fra mennesket, som det blev lanceret af Descartes i 1600-tallet. Det er ensbetydende med, at der skelnes mellem subjekt og objekt, men man kan også se den materielle kultur som en dualistisk vekslen mellem subjekt og objekt, hvor mennesket og genstandsmaterialet gensidigt påvirker hinanden. Det er en tilgang, der har udviklet sig i takt med post-processualismen, og som er almindeligt accepteret i dag.⁷ Det betyder også, at genstanden kan have sin egenagens, som det ses inden for *aktør-netværk-teoriene*, ANT, hvor dualismen afløses af ligeværd.⁸ I ANT opereres med et heterogent netværk mellem både mennesker og ting lige fra bygninger til elektroner. Alle er aktanter i det store netværk. *Chaînes opératoires* er en anden lidt mindre kompliceret tilgang til den materielle kultur, som bygger på operationelle kæder af handlinger fra råmateriale til færdig genstand, som ligeledes kan have stor relevans i forhold til tolkningen af byens arkæologiske levn af materiel kultur, som vi finder den i byens tykke kulturlag.

Det er den viden, som kan hentes ud af materialet, jeg ønsker at opkvalificere i et forsøg på at ændre forståelsen af genstandes udsagnsværdi. Der fokuseres i særlig grad på affaldets kildeværdi i forhold til den arkæologiske udgravning af en 1700-talslosseplads på Esplanaden.

Affaldet har en overordnet kildeværdi, der er knyttet til forståelsen af byens udvikling, i forhold til den sociale og fysiske topografi. Affaldets enkeltkomponenter har en egen biografi, og genstande kan skifte funktion og status gennem forskellige faser. Lapper på lapper viser, at nogle genstande bliver brugt til sidste trevl, mens silkestrømpen mister sin værdi, når det første hul kommer.⁹ Affaldets sammensætning besidder ligeledes væsentlige informatio-

3 Olsen 1997, 169.

4 Eichelberger 2011; Eichelberger, pers. medd.

5 Langkilde 2007.

6 Killock et al. 2005.

7 Bille & Flohr Sørensen 2012, 21; Gabriel & Rostock 2005, 41.

8 Callon & Law 1997; Latour 2005.

9 Bille & Flohr Sørensen 2012, 115; White & Beaudry 2009.

ner om byens overordnede sociale topografi, som den også kommer til udtryk ved de ovenfor nævnte eksempler på undersøgelser af genstandsmaterialers potentiale i forhold til at dokumentere etnicitet, køn og classeskel i forskellige områder.

Derudover besidder affaldet en væsentlig information som overordnet kilde i forhold til at belyse byens sociale topografi. Man kan tale om en form for urban landskabsarkæologi. Landskabsarkæologien opererer på flere forskellige plan helt fra makro til mikro. Man kan se på landskabets store linjer og den overordnede landskabsstruktur, og man kan bringe landskabsarkæologien helt ned på husniveau. Jeg ønsker at fokusere på byens landskab og sociale topografi og nok i særlig grad på byens grænser og på de blinde vinkler. De steder i det urbane landskab, man ikke har dokumenteret i samtiden.

Udgravningen

Der tages som tidligere nævnt udgangspunkt i en konkret arkæologisk udgravning, som blev foretaget i 2003-2004. To tidligere artikler beskæftiger sig med det arkæologiske materiale fra lossepladsudgravningen på Esplanaden og fremlægger resultater fra undersøgelserne med forskellig indgangsvinkel. Den første er en typisk arkæologisk materialefremlæggelse med highlights fra undersøgelsen.¹⁰ Den anden artikel om lossepladsen gør brug af en mere industriarkæologisk tilgang. Der er stadig tale om en fremlæggelse af udgravningsresultater, men der fokuseres mere på tegn på produktion og tidlig industrialisering.¹¹ Siden da er der skrevet en artikel om det kinesiske porcelæn fra udgravningen,¹² og derudover er der holdt en serie foredrag med fokus på lossepladsen på European Association of Archaeologists' årsmøder i årene 2012-15.

Det er naturligvis svært at undgå, at der kan forekomme mindre overlap i teksterne, men denne artikel er primært tænkt som en videre bearbejdning af materialet med inddragelse af relevant kildemateriale.

Der indledes med en kort introduktion til lokaliteten og materialet. Det område, hvor udgravningerne blev foretaget, afgrænses af Esplanaden mod nord, havnefronten mod sydøst, Energistyrelsen mod sydvest og Amaliegade mod nordvest.¹³ Området har oprindeligt før byens opståen været et lavvandet vådområde med strandsand og en vanddybde på ca. 1 meter med et svagt skrånende fald i havbunds niveau ud mod havneløbet. I forbindelse med udbygningen af byens befæstning i sidste halvdel af 1600-tallet kommer området til at ligge inden for byens ramme. Der er dog tale om en placering på

10 Høst-Madsen 2006a.

11 Høst-Madsen & Kristensen 2006.

12 Kristensen 2014.

13 Udgravningerne er journaliseret under følgende titler: *Beretning for den arkæologiske prøvegravning af KBM 2307 Mærskes Hovedsæde, Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns amt*; *Beretning for den arkæologiske hovedudgravning af KBM 2307 Mærskes Hovedsæde, Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns amt*; *Beretning for den arkæologiske udgravning af KBM 2909, Vareindlevering Mærskes Hovedsæde, Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns amt*.

byens yderste grænse, så langt væk fra centrum, som det er muligt at komme, på den yderste kant lige under Kastellet og Nordre Toldbod, nærmest uden for befæstningslinjen mod kysten og den bastionære befæstnings kystvej. Dog på vandsiden flankeret af flådens leje på Holmen og således stadig inden for byens grænser.

Prøvegravningen viste, at der var ca. to meter massive opfyldslag i området med særdeles god bevaring og et overordentligt rigt genstandsinventar fra midten af 1700-tallet. Det blev vurderet, at materialet havde en stor værdi i forhold til de eksisterende samlinger af materiale fra perioden, og det blev besluttet at foretage en egentlig udgravning af dele af området.

Ved udgravningen blev der åbnet tre felter på arealet, og der blev anvendt forskellige metoder ved udgravningen af de forskellige områder. Det var nødvendigt med metodeudvikling undervejs, da der ikke umiddelbart var nogen erfaring med udgravning af massive opfyldslag af denne type. Udgangspunktet var ønsket om at lokalisere det enkelte læs affald for at se, om det var muligt at fastslå, hvordan området var opfyldt. At fastslå formationsprocesserne på stedet.

Det lykkedes ikke at afgrænse de enkelte læs, selv om der blev foretaget minutiøse undersøgelser i flade såvel som i snit. Årsagen er sandsynligvis, at der er tale om en opfyldning, der er foretaget ved, at affaldet er hældt ud fra et højereliggende område, eventuelt tidligere påført affald, og ned mod de fugtige bundlag. Det giver en sammenblanding af de enkelte læs, samtidig med at der stadig vil være koncentrationer af forskellige typer affald fra større læs. Det er nogenlunde den samme strategi, som anvendes ved opfyldningerne af Kongens Enghave i 1930'erne (fig. 1). Det var dog heller ikke muligt at se en vertikal stratigrafi i snit, som det for eksempel er tilfældet ved lossepladsudgravningen på lokaliteten Brunnghasshalde i Bern, Schweiz.¹⁴ Årsagen til dette er sandsynligvis, at indholdet af organisk materiale er utroligt højt, og det gør det meget svært at se forskel i lagene. I Schweiz var der ikke organisk materiale i lagene i nævneværdig grad, og det er nok en del af årsagen til, at det her var muligt at adskille lagene.

Der blev som nævnt gravet efter forskellige metoder. Der blev fladegravet i et område, med brug af tillempet single kontekstmetode, hvor de enkelte kontekster blev forsøgt udgravet enkeltvis. Da det stod klart, at det ikke var muligt på grund af lagenes dannelse, og da det ikke var muligt at udskille det enkelte læs, blev alle fund efterfølgende registreret i forhold til område og lag, idet der blev gravet i vertikale lag med en tykkelse på 50 centimeter, der nøje var indmålt. Denne metodik blev valgt for at muliggøre en vurdering af,

¹⁴ Hege 2010, 45.

Fig. 1. Kongens Enghave 1930'erne. Københavns Museum.

om der var en tidsmæssig forskel i opfyldningen fra område til område og fra top til bund. Fundmaterialet var så rigt, og bevaringsgraden så god, at der var bevaret ærtebælge. Det gjorde, at man egentlig kunne sige, at hele lossepladsen var et fund. Da det var umuligt at hjemtage alt, blev der derfor udviklet forskellige metoder til at samle fund. Metoderne varierede fra gennemhakning af maskinopgravede lag og indsamling af fund, til rystning af jorden med gravemaskine og udtagning af fund. Og endelig til soldning af udvalgte områder med brug af vandsold og indsamling af prøver.

Efter at udgravningen var afsluttet, blev området frigivet, og det resterende

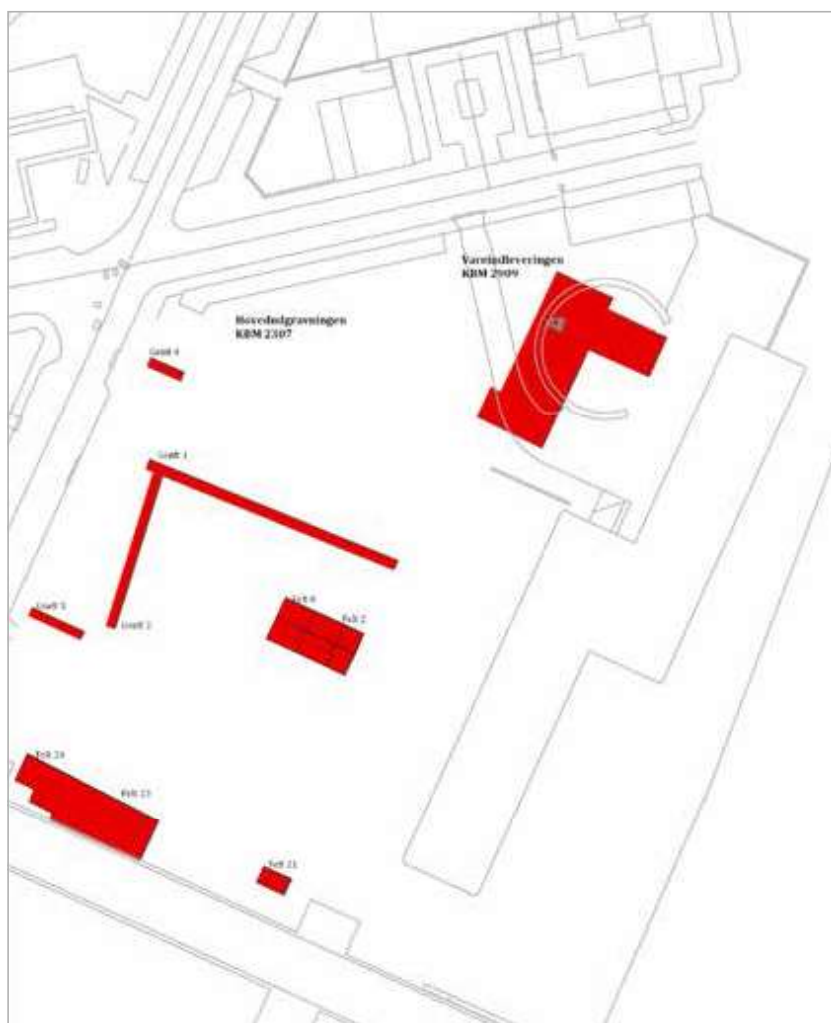

Fig. 2. Oversigtsplan med udgravningsfelterne markeret.

de materiale blev udgravet og kørt bort uden arkæologisk opsyn. Udgravningen berørte for hovedudgravningens vedkommende et areal på ca. 1 hektar. I dette område lå der minimum 2 meter velbevarede lossepladslag. Det vil sige, at der i området var ca. 20.000 kubikmeter affald. Af disse blev ca. 1660 kubikmeter berørt af arkæologiske undersøgelser. Det vil sige ca. 8 % af området. Undersøgelserne resulterede i indsamlingen af en stor mængde fund,

hvoraf hovedparten er registreret. Der er indsamlet knap 13.000 enheder. Det giver en fundindsamling på 8 fund per kubikmeter, hvilket må siges at være en klar indikator for, at det kun er en brøkdel af materialet, der er indsamlet. Lagene kan på sin vis betragtes som et stort fund, da alt materiale er tilført.

Den sidste udgravning blev foretaget nord for hovedudgravningen i forbindelse med etablering af en terrorsikret vareindlevering til parkeringskælderens. Denne udgravning blev foretaget som et tilsyn. Det var ensbetydende med, at udgravningen af jorden i byggegruben blev fulgt af minimum en arkæolog gennem hele processen. I forbindelse med denne tilsynsopgave blev der naturligvis også indsamlet en stor mængde genstande. Formålet med at følge også denne udgravning, når der nu var indkommet et rimeligt stort materiale fra området lige syd for, var ønsket om at se, om der skulle komme en afgrænsning af opfyldningsområdet eller andre strukturer, der kunne bibringe ny viden om, hvordan området var opfyldt. Derudover var der også her et ønske om at se, om der kunne konstateres en kronologisk og indholdsmæssig forskel i det materiale, som var brugt til opfyldningen. Sidst men ikke mindst var der også sket en faglig ændring i synet på disse opfyldslag i form af en begyndende erkendelse af det store potentiale, materialet besad.

Heller ikke i dette område fremkom der sikre indikationer på, hvordan opfyldningen var foregået. Der fremkom dog en del af en interimistisk plankevej, der har været placeret på den oprindelige overflade for at sikre, at nye læs affald kunne køres ud til de områder, der stadig manglede opfyldning. Kørelaget på plankevejen indeholdt store mængder blommesten opblandet med knust lossepladsmateriale. Ellers adskiller materialet sig ikke nævneværdigt tidsmæssigt eller indholdsmæssigt fra det øvrige opfyldsmateriale.

Der er ikke fundet konstruktioner bortset fra plankevejen i forbindelse med opfyldningen i nogen af de undersøgte områder. Der er registreret en del pæle- og betonfunderinger, der skærer opfyldslagene, og som stammer fra de bygninger, der har ligget i området, efter at opfyldningen er afsluttet.

Det vil sige, at de arkæologiske undersøgelser kom til at berøre dele af et område på mere end en hektar, uden at der fremkom konstruktioner, der kunne relateres til opfyldningerne bortset fra en del af en plankevej (fig. 2 og 7). Derimod indeholdt hele området mellem 2 og 3 meter opfyldninger af affald, der var lagt ud på den oprindelige havbund som led i en opfyldning af området.

Fraværet af konstruktioner gør det vanskeligt at datere materialet. Opfyldningerne er efter al sandsynlighed foregået fra et eller flere faste punkter, ligesom alt tyder på, at det er foregået på en tørlagt havbund.

Dateringerne af fundmaterialet kan give visse indikationer i forhold til

den kronologiske rækkefølge af opfyldningerne. I den nordlige del af området ved vareindleveringen blev der fundet 22 skår af fajancetallerkener med Frederik 4.s monogram (1699-1730) samt enkelte skår af drikkeglas med Christian 6.s monogram (1730-1746) i opfyldningslagene.¹⁵ På plankevejen, der lå oven på opfyldningerne, blev der i vejlaget fundet skår af en tallerken med Frederik 4.s monogram, skår af drikkeglas med Christian 6.s monogram¹⁶ samt et skår af en fajancetallerken fra *Store Kongensgade Fajancefabrik* med Johan Pfaus initialer, der skal dateres til perioden 1740-49.¹⁷

Der er ingen mønter, der kan medvirke til dateringen, og kridtpiberne er for bredt daterede til, at de kan være medvirkende til en nærmere datering. På denne baggrund må det skønnes, at opfyldningen af dette område sandsynligvis er sket i midten af 1700-tallet og næppe senere end 1750. Kørevejen har ikke haft en brugstid, der går meget længere end dette tidsrum, hvilket ligeledes er en indikator for, at dette område er fyldt relativt hurtigt op.

I den sydlige del af området er materialet tilsyneladende yngre. Frederik 5.s monogrammer (1723-1766) optræder sammen med kroningstallerkener fra Frederik 5.s bryllup med Louise i 1743 i felterne midt på arealet (Felt 2 og Felt 8), mens kroningstallerkerne fra Frederik 5.s bryllup med Juliane Marie i 1752 kun optræder i de sydligste felter sammen med enkelte fund af drikkeglas med Frederik 5.s monogram (Felt 23 og Felt 24). Der er ikke tale om store mængder fund af monogramtallerkener og glas til underbygning af dateringerne,¹⁸ men der er dog også et enkelt møntfund i Felt 24 af en halvskilling med Frederik 5., der skal dateres til 1751-62 samt et enkelt fund af en klædeplombe med inskriptionen *Forsvarligt Kiøbmandsgods*, der sandsynligvis kan dateres fra 1769 og frem i tid.¹⁹

Disse fund viser, at det sydlige område kan være opfyldt så sent som i 1760'erne. Det har ikke været muligt at påvise en tidsmæssig forskel fra opfyldningerne tættest på de oprindelige tømmerpladser og havnefronten og området længere borte fra kysten. Det er dog værd at bemærke, at det nordlige felt ligeledes er det felt med daterende materiale, der ligger tættest på kysten. Der er ikke fundet daterende materiale i Felt 21. Det vil sige, at den ældre datering af det nordlige område ligeledes kan have sammenhæng med opfyldningen fra tømmerpladserne og ind i landet. Der er højst sandsynligt tale om en proces, der er foregået fra flere forskellige retninger. Området fyldes dog ikke op før midten af 1700-tallet. Den efterfølgende brug af området er det ganske vanskeligt at få kortlagt. Placeringen i det yderste hjørne af byen gør, at området kun sjældent behandles i de skriftlige og kartografiske kilder.

¹⁵ Opfyldningslagene: skår af fajance og glas med monogram: registreret under følgende fundnumre: KBM 2409 x0035, x0036, x0054, x0234, x0235, x0475, x0590, x0571.

¹⁶ Vejlag: skår af fajance og glas med monogram registreret under følgende fundnumre: KBM2409 x0367; x0416.

¹⁷ Tallerkenskår med Johan Pfaus initialer registreret under fundnummer: KBM 2409 x0378.

¹⁸ Fund med monogram: KBM 2307 x009015; x010557; x010065; x010306; x010308; x500054.

¹⁹ Frederik 5. halvskilling, fundnummer: KBM 2307 x400018, Klædeplombe KBM 2307x400432.

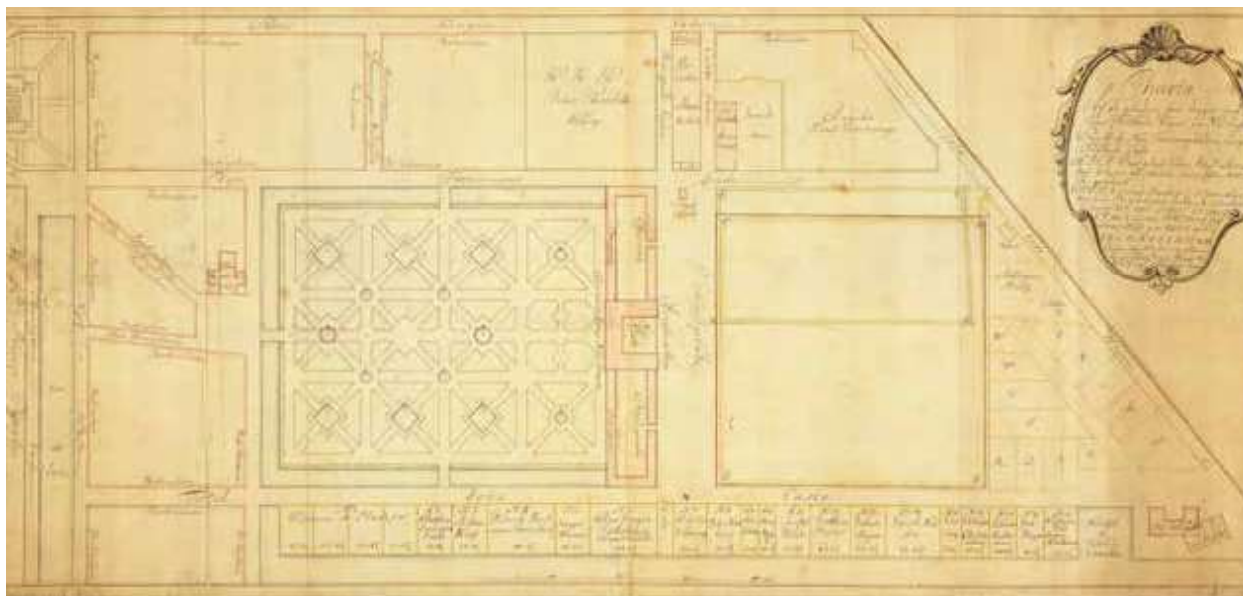

Fig. 3. Kort med tømmerpladser og ejernavne ud for Toldbodgade i 1728. Efter Lorentzen 1942, 1, XXVIII.

Ifølge de bevarede kort over området skulle området være fyldt op i 1730.²⁰ Det modsiges af fundene på området. Der er nok ikke så meget tvivl om, at der anlægges en havnefront i forbindelse med, at Frederik 4. approberer et projekt til anlæg af tømmerpladser ud for Toldbodgade i 1706 (fig. 3).²¹ Projektet indebærer, at der anlægges et 75 alen (knap 50 m) bredt areal øst for Toldbodvejen til tømmerpladser. Det tager ca. 12 år at få bolværkerne sat og grundene afsat til tømmerhandlerne, så omkring 1715 skulle kystlinjen være rykket ud til omtrent den placering, den har i vore dage,²² men området bagved fyldes tilsyneladende ikke så hurtigt op, som det indikeres på kortene over området. En grundtegning af København dateret januar 1728 og udført af J.F. Arnoldt angiver da også, at området henligger som ubebygget og med flere uopfyldte områder, hvor der stadig står vand. Efter den store brand i København i 1795, der lægger store dele af byen øde, får en del af de fattige, der bliver hjemløse, mulighed for et midlertidigt ophold i Amaliegades nordlige ubebyggede ende. Området kaldes Lille København, og den midlertidige brug af området kommer til at strække sig helt frem til 1869.²³ Dette område er placeret op mod den sydlige del af udgravningsområdet. I

²⁰ Lorentzen 1942, Pl. XXXIII.

²¹ Lorentzen 1942, 2, XXVIII.

²² Stadsingeniøren 1947, 117

²³ Faber 1989, 396, Figur 16.

den nordlige del af området op mod Toldboden er der skiftende bygninger relateret til Toldbodens funktion. Men det er først i 1891-1894, hvor den store Frilagerbygning anlægges, at man kan sige, at området er fuldt udbygget. I 1973 nedrives frilagerbygningen, og A.P. Møllers hovedsæde bygges i området ud mod havnefronten.²⁴

På en måde kan man sige, at lossepladsen er et arkæologisk mareridt, mere end en hektar med affald uden konstruktioner og med kun svage indikationer i forhold til formationsprocesser, i et område, hvor det kartografiske og skriftlige kildemateriale modsiger det arkæologiske vidnesbyrd. På en anden måde kan man også vælge at se lossepladsen som et arkæologisk drømmescenarie, væk er de snærende strukturer og til gengæld er der en total overflod af genstandsmateriale.

Materialets repræsentativitet

Spørgsmålet er, hvad det er, affaldet kan fortælle os om livet i byen? Kan noget, der dybest set ikke er der mere, fortælle os noget om det, der er tilbage? Det er et rigtigt væsentligt spørgsmål. Fordi opbygningen af lossepladsen er foregået ved, at materialet er blevet tilført som en mere eller mindre kontinuert proces med opfyldning af tilfældigt materiale, og fordi der ikke er fundet anlæg, der kan understøtte tolkningen af materialet, er det genstandene i sig selv og ikke deres indbyrdes relation i lagene, der kan tolkes på. Det lyder måske umiddelbart kryptisk. Men problemet med et materiale af denne type er, at der ikke umiddelbart kan tolkes sikre sammenhænge mellem de enkelte komponenter. Det betyder, at man meget let kan komme til at læse tolkninger ind i materialet, som ikke nødvendigvis er sande. Et eksempel er, at der i en af søgegrøfterne, grøft 4, blev fundet en serie røde klude i et lag, hvor der efterfølgende blev foretaget en makrofossilanalyse, der påviste, at de røde klude var fundet sammen med et latrinlag. Det førte til en tolkning af kludene som værende wc-papir. En efterfølgende gennemgang af latrinfund fra København i Pilestræde 8 og på Gråbrødre Torv viser dog, at der ikke er fundet klude i nogen *in situ*-latriner fra perioden. Der er middelalderlige latrinfund fra det norske område med tekstiler i latriner, men en gennemgang af middelalderlige latriner fra det danske område peger ikke i retning af, at der er kommet klude i latrinerne.²⁵ Det betyder ikke nødvendigvis, at man ikke har brugt kluderester til at tørre sig med. Det betyder bare, at der ikke er sikre indikationer på, at de er kommet i latrinerne, hvilket giver god mening, hvis latrinmaterialet senere skal spredes på markerne, hvor store mængder klude

²⁴ Faber 1989, 396.

²⁵ Broberg & Hasselmo 2001, 274; Fruergaard Keyes 2008, 42.

vil udgøre et problem. Så selv om kludene er fundet sammen med latrinaffald, kan en direkte sammenhæng ikke verificeres.

På trods af dette forhold er der dog også eksempler på, at der spredt over området forekom koncentrationer af materiale, der højst sandsynligt stammede fra samme læs. Det kunne være koncentrationer af afhornede hornstejler fra kvæg, kortklippede parykker eller fejlbrændt fajance fra Store Kongensgade-fabrikken. Der er bare ingen sikre afgrænsninger på udbredelserne. Det gør, at materialets repræsentativitet hele tiden er relativ og hele tiden må verificeres. Med dette in mente er det dog stadig muligt at sige ganske meget på baggrund af det udgravede materiale. Fundsammensætningen er varieret og besidder en uendelig række informationer. Helt overordnet udgør husholdningsaffaldet en meget stor del af materialet.

Husholdningen er repræsenteret ved lertøjet, der udgør den største fundgruppe. Lertøjet hører hjemme i husholdningens køkkenregioner og har været anvendt af alle sociale grupper i samfundet. Her er det funktionen, der er vigtig, ikke udseendet.²⁶

Stentøjet indtager en mellemposition i forhold til lertøjet. Det er en importeret vare, der bruges som bordtøj og til flasker, hvor mineralvandsimporten til dels også afspejles, derudover anvendes den som beholdere til medicin og kosmetik i form af små salvekrukker.²⁷

Fajancens funktion er mere relateret til de synlige områder uden for husets private sfære som borddækningen og pynt via tallerkner og vaser. Fajancevægfliserne repræsenterer husets indretning. Der er produktionsaffald fra fajancefremstillingen på Store Kongensgade-fabrikken (fig. 4).²⁸

Porcelænet tilhører det finere bordservice og er repræsenteret i form af kopper og tallerkner samt udsmykning af hjemmet i form af vaser og små figurer. Her stammer materialet primært fra Kina. Porcelænet rangerer højere end fajancerne i en social sammenhæng og repræsenterer overklasse.²⁹ Glasset tilhører bordservicet, når det gælder drikkeglassene, mens flaskerne fungerer som beholdere for flydende væsker og repræsenterer sandsynligvis blandt andet vinimport. Derudover repræsenterer glasset huset i form af vinduesglas og produktion i form af forarbejder til vinduesglas.³⁰

Lertøj, stentøj, fajance, porcelæn og glas udgør langt den overvejende del af fundmaterialet. Lertøjet alene udgør 50 % af den samlede fundmængde, jf. fig. 5. Læder, tekstil, kridtpiber og restgruppen diverse udgør kun knap en fjerdedel af materialet. Det er måltidstilberedningen og borddækningen, der udgør det gennemgående tema. Hvilket igen peger på, at hovedparten af fundmaterialet stammer fra husholdningernes køkken- og bordregioner. Det

²⁶ Bartels 1999; Gawronski 2012; Hege 2010, 2009.

²⁷ Bartels 1999; Gaimster 1997; Gawronski 2012; Hege 2010; Hege 2009.

²⁸ Houkjær 2005; Schoubye 1965; Uldall & Ahlefeldt-Laurvig 1970.

²⁹ Bencard et al. 2000; Kristensen 2014.

³⁰ Roesdahl 1977.

Fig. 4. Fajance med Frederik 5.s monogram.

er vel kun porcelænet, fajancen og de fineste stykker stentøj, der kan siges at relatere sig til byens højere klasser. Lertøjet bruges af høj som lav.³¹

Læder og tekstil udgør ca. 20 % af fundmaterialet. Det hører til husholdningerne i form af klædedragterne. Materialet repræsenterer ligeledes alle sociale klasser fra den fine silke til det grove lærred. Der er uden tvivl en del klassebestemte beklædningsgenstande, i form af f.eks. uniformsdele. Det har dog kun været muligt at identificere enkelte beklædningsgenstande til disse kategorier. Det gælder f.eks. en del af en broderet grenaderhue.³² Derudover er produktionen af beklædning repræsenteret i form af fraklip og fraskær af både læder og tekstil. Gennemgående er langt hovedparten af især tekstil og strik genbrugt og viser tegn på reparationer af reparationer. Der er dog også enkelte eksempler på det modsatte, f.eks. et helt par bukser. Det virker dog, som om der har været en lang serie af genbrug af tekstil og strik (fig. 6).³³

Parykkerne hører til beklædningen og har en klar relation til overklassen og moden i 1700-tallet.³⁴ Der er kun fundet klippede parykker på lossepladsen, hvilket sandsynligvis hænger sammen med, at byens parykmagere kan genbruge det afklippede hår, mens hoveddelen sandsynligvis har været mere personlig og mindre genbrugsegnet. De klippede parykker giver således en indikation på parykmagerens arbejde. Det er svært at sige, om de skal ses

³¹ Carroll et al. 2005.

³² Fundnummer grenaderhue KBM 2909 fund nr. 204 i listen over læder og tekstil.

³³ Andersen 2006; Borake 2009; Grew 2004; Ringgaard 2010.

³⁴ Langen 2010.

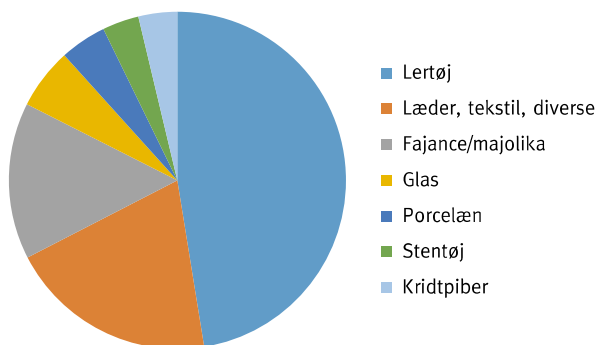

Fig. 5. Lagkagediagram med fundfordelingen fra alle tre udgravninger.

Fig. 6. Strømpe, der er fremstillet ved at sammensy skafter fra andre strømper, hvor foden sikkert har været slidt op. Konserveringscentret i Køge.

som et udtryk for, at der er klunset i byens affald, og de fattige har solgt håret til parykmagerne, eller om det er parykejerne, der selv har afleveret disse til parykmagerne. Set i forhold til det slid, der er på tekstilerne, kan det meget vel være et udtryk for, at byens fattigste har genbrugt og solgt alt, hvad de kunne komme i nærheden af.

Kridtpiberne fortæller om brugen af tobak og kan ellers ikke umiddelbart relateres til bestemte lokaliteter i byen eller husholdningen.³⁵ Der er dog en generel tendens til, at det primært er mænd, der ryger tobak, hvilket blandt andet fremgår af de skriftlige kilder fra perioden, hvor Holberg f.eks. gør opmærksom på, at der drikkes kaffe og te ved kvindernes visitter, mens mændene ryger tobak.³⁶

Metallerne repræsenterer en bred vifte af funktioner og steder. Køkkenerne og bordene er repræsenteret ved jerngryder, pander, knive og skeer, mens beklædningen er repræsenteret ved spænder og knapper, emblemet fra grenaderens uniform og klædeplomben. Håndværk er repræsenteret ved diverse mulige jernredskaber eller redskabsdele.³⁷

Træ repræsenteres primært ved mindre genstande og udgør kun en meget lille del af det indsamlede materiale. Det er ikke muligt at definere klare brugskategorier ud fra det forhåndenværende materiale. Der er en lille tendens til, at træet indgår som en komponent i de fundkategorier, det tilhører. Her tænkes på træhælene i læderskoene, skafter på knive etc. Det er påfal-

³⁵ Ahlefeldt-Laurvig 1980; Bardenfleth 2002; Duco 1982; Gierløff 1928; Higgins 2012.

³⁶ Holberg 1971.

³⁷ Forsyth & Egan 2005.

dende, at der er så få fund i kategorien. Det kan hænge sammen med, at træ har en anden meget væsentlig funktion i byen i form af brænde. Det er den ressource, der muliggør fremstillingen af tilberedt mad i køkkenerne, og det er den ressource, der sikrer varme i stuerne og det varme vand til den personlige hygiejne. Det betyder også, at det er nærliggende at brænde det affald af træ, man har i køkkenet, hvilket kunne forklare den meget lave frekvens af køkkentøj i træ. Det samme kunne siges at være gældende for træaffaldet fra den resterende husholdning, da der er adgang til ildsteder mange steder i husene i form af f.eks. kakkelovnene. Derudover er der særligt i kuldeperioder mangel på træ i byen. Der er adskillige eksempler fra de skriftlige kilder på, at der under de kolde vintre op gennem århundredet må udleveres brænde til byens fattige, ligesom der udformes forordninger for at forhindre tyverier af brænde.³⁸ Det betyder, at træet i hvert fald i perioder udgør en mangelvare i byen. Hvilket sandsynligvis er det, der afspejles i fundsammensætningen.

Materialet repræsenterer en bred vifte af materialekategorier og kvaliteter og afspejler på denne vis byens befolkning. Det er naturligvis altid nemt at se de virkelig fine genstande, der afspejler den absolutte overklasse. Denne gruppe af fund udgør kun en meget lille del af materialet og repræsenteres af enkelte meget fine skår af flerfarvet porcelæn, dele af to meget fine vaser i fajance,³⁹ en parfumeflaske, to forskellige viftelameller,⁴⁰ et forgyldt metallåg med ornamenten og tal,⁴¹ en smykkesten fra en ring⁴² samt stykker af fine silketekstiler og silkestrømper. Det er det, der bliver brugt, der bliver slidt, og derfor også det, der ender på lossepladsen. På den måde kommer affaldet til at afspejle forbruget, og forbruget kan ikke nødvendigvis relateres direkte til klasse. Det kan i langt højere grad relateres til funktion. Hvis det er virkelig koldt, har alle brug for uldsokker, ligesom det rødbrændte køkkentøj har været i alle byens køkkener. Fattigdommen kommer til som sidste led i kæden. Den viser sit ansigt ved de helt sønderlidte tekstiler, hvor reparation afløser reparation.

Skriftlige kilder vedrørende affaldshåndtering i byen

Hvis man arbejder med affaldet som kilde, er det væsentligt at se på, hvordan affaldet er blevet håndteret. Historieforskningen i byens håndtering af affald er primært fokuseret på perioden fra midten af 1800-tallet, hvor de store affaldsreformer træder i kraft. Det gælder for Hans Peter Hildens bog *Skrald, Storbø og Miljø*⁴³ og *John Eriksens Lossepladser og opfyldning i København. Historisk redegørelse for Københavns opfyldninger og lossepladser fra om-*

³⁸ Henningsen 2010, 12; Nielsen 1892, VI, 189.

³⁹ KBM2307 X010213; KBM2909 X0211.

⁴⁰ KBM2307 X350140; KBM2307450043.

⁴¹ KBM2307 X400094.

⁴² KBM2307 X500372.

⁴³ Hilden 1973.

*kring århundredeskiftet.*⁴⁴ Man skal tilbage til Oluf Niensens to store værker *Kjøbenhavn på Holbergs tid* og *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse VI* for at få behandlet affaldshåndteringen før 1800.⁴⁵ Oluf Nielsen (1838-1896) var historiker, arkivar og bibliotekar og stod blandt andet for udgivelsen af *Kjøbenhavns Diplomatarium*, som er en samling af dokumenter, breve og andre kilder til oplysning om Københavns forhold før 1728.⁴⁶ Mange af hans værker blev baseret på den store viden, han opnåede om de skriftlige kilder vedrørende Københavns historie gennem dette arbejde.

Den ældste skriftlige kilde til belysning af affaldshåndteringen i byen er fra 1518, hvor vognmændenes lavsskrå fra 1478 stadfæstes. Ifølge teksten er det fredag, vognmændene skal stille med det nødvendige antal vogne til at bortskaffe gademøget, der ligger til hobe. Falder helligdage på en fredag, skal møget fjernes hverdagen før.⁴⁷

København bliver hovedstad under Erik af Pommern i 1400-tallet. Med enevældens indførelse i 1660 samles Norges og Danmarks administrative og militære administration i byen. Det er her, handelsflåden har til huse, og her de oversøiske kontakter er stærke. Det, blandt mange andre ting, giver en hovedstadseffekt, der medfører, at man regner med, at cirka 10 % af landets befolkning opholder sig i København. Det betyder, at der i begyndelsen af 1700-tallet bor ca. 70.000 indbyggere i København. I modsætning hertil anslås indbyggertallet i de næststørste byer Ålborg, Helsingør og Odense at ligge på omkring 4.000. Det giver naturligvis en meget markant forskel på byernes urbane strukturer og resulterer i, at København har langt flere lighedspunkter med andre store europæiske byer og hovedstæder, end den har med landets egne købstæder. Ved slutningen af 1700-tallet anslås befolkningstallet i København at ligge på omkring 100.000.⁴⁸ En by af denne størrelse har konstant problemer med affald og affaldshåndtering, og det bærer de skriftlige kilder tydeligt præg af. Der er adskillige bekendtgørelser og beskrivelser af, hvordan affaldet skal håndteres og af hvem. Det er borgerne, der har ansvaret for vedligeholdelsen af gaderne og gadernes belægning uden for deres huse. De er også forpligtede til at holde rent uden for husene. Affaldet lægges på gaderne og skal bortkøres af ejerne selv eller mod betaling af vognmændene. Denne løsning er ikke uden problemer. Byens borgere har utallige undskyldninger for at forsøge at undslå sig ordningen. For at imødegå dette bliver der i 1702 udarbejdet en forordning, der pålægger alle ejendomme at betale en afgift til "Renoveringsværket". Morten Willemsen bliver ansat som inspektør til at stå for at holde gaderne rene og køre affaldet ud af byen i lukkede vogne. Ved hver vogn skulle være en skralde, som advarede folk om, at renovationen var

44 Eriksen 1996.

45 Nielsen 1884; Nielsen 1892.

46 Nielsen 1872-1887.

47 Nielsen 1884, 273; Strømstad 1971, 408.

48 Johansen 1975, 160; Strømstad 1971, 408.

på vej, så de kunne nå at bære affaldet ud. Det affald, der skulle køres bort af renoveringsværket, var primært køkkenaffald. Det omfattede således ikke gødning og deslige uhumskheder, som borgerne selv skulle sørge for bortkørsel af. Det blev i samme omgang forbudt at strø sand, da dette var et problem ved både regnvej, hvor det bliver til mudder, og ved tørvej, hvor det støver.⁴⁹

Så skulle den sag jo være i orden! Men det er nu langt fra tilfældet. Klager fra både renoveringsværket og fra byens styre og borgerne gør det klart, at der er tale om en meget vanskelig opgave. Borgerne overholder ikke deres forpligtelser i forhold til at feje affaldet sammen og ikke henlægge gødning og anden uhumskhed, og vogtmændene spilder affaldet og stiller ikke med vogne nok. Børn og gamle koner roder i bunkerne.

Efter pestepidemien i 1711, der skønnes at have udryddet en tredjedel af borgerne i København, kommer der et øget fokus på urenlighed som årsag til sygdom. Man mener, at smitten blandt andet stammer fra de syges huse og tøj, som det fremgår af de forholdsregler, der udstikkes af justitsråd og politimester Johan Bertram Ernst, hvoraf det fremgår, at de syges huse skal forsegles og deres tøj brændes, så smitten ikke genopblusser.⁵⁰

Af Frederik 4.s forordning fra 21. juli 1711 lyder det blandt andet ifølge Københavns Diplomatarium: "At udi nærværende svage tiid, indtil vi anderledes tilsigendes vorder, maa ei udi bemelte vores etc. Kiøbenhavn paa noget torv eller andet stæd nogen slags gang- eller senge-klæder eller noget giordt af uld, silke, linnet eller skind, langt mindre noget, som kand være stoppet med uld, haar eller fiedder, i hvad det være kand, som tilforn har været baaret eller brugt, til fal holdes eller paa gaderne til forhandling ombæres, under confiscation og forbrydelse til de fattiges syge-huse, hvor de kand antreffes".⁵¹

Der er således ingen tvivl om, at klæder tillægges smittebærende egen-skaber.⁵²

Natrenovationen førtes til Christianshavn, hvor byens latrinkule helt frem til 1779 lå inden for voldene lige bag Vor Frelser Kirke. Som det klart fremgår af kilderne, var det ikke altid latrinaffaldet blev kørt til Christianshavn. Der er adskillige klager over, at det ender i gadeaffaldet.⁵³

Toldboden og opfyldningerne af områderne ved Toldboden nævnes adskillige gange i de skriftlige kilder. En del af kilderne nævner, at affaldet skal køres ud til forskellige områder ved Toldboden, og derudover er der en række klager over, hvor svært det er at køre affaldet ud på området ved Toldboden. I 1712 er der et sådant uføre, at hestene synker i til bugen.⁵⁴ I et brev fra Poli- og Kommerskollegiet fra 1716 fremgår det, at det er et problem, at der ikke kan køres affald ud til Toldboden i de våde vintermåneder.⁵⁵ I 1718

49 Nielsen 1886, 673, 1022.

50 Nielsen 1887, 160, nr. 237.

51 Nielsen 1887, 163, nr. 241.

52 Frandsen 2004.

53 Hilden 1973, 13-14.

54 Nielsen 1892.

55 Nielsen 1892, 334.

Fig. 7. Plankevejen fundet under udgravning af lossepladsen. Københavns Museum.

befaler kongen Havnekommissoriet og interessenterne i tømmerpladserne at udfærdige nye træbroer, hvorfra vognene kunne losse (fig. 7). Interessenterne var dog ikke meget for at udfærdige nye træbroer, og det er uklart, om det blev gjort.⁵⁶ Fra 1725 er der igen klager over, at bunden er blød i området ved Toldboden.⁵⁷

Vognmændene har efter alt at dømme delt byen op imellem sig, så de ikke har skullet køre længere end allerhøjst nødvendigt for at komme af med affaldet. På en trykt plakat fra marts 1712 inddeles byen i tre dele med angivelse af, hvilke kuske der har ansvaret for de enkelte områder.⁵⁸ En kilde fra 4. januar 1726, som omhandler anvisninger af pladser til renovering, omtaler “og kand de 5 renovations contrahenter, som haver Kiøbmager, St. Annæ øster og

⁵⁶ Nielsen 1892, 341.

⁵⁷ Nielsen 1892.

⁵⁸ Nielsen 1892, 329.

St. Annæ wester quartiereer og nu ere henviist ved toldboden fra veyermøllen af og indtil toldboden, naar der ingen viidere leilighed til opfyldning er, da tilholdes at opfylde ovenbemelte plads uden for Øster port. Men paa den anden side fra tømmer pladserne indtil toldboden skal borgerskabet og andre byens jndvaanere, som lader føre møget af deris huse, afladningen anviiises.⁵⁹ Ved forordningen af 7. maj 1777 inddeles byen i 10 renovationsdistrikter, der udliciteres til hver sin vognmand.⁶⁰

De skriftlige kilder om affaldshåndtering versus den materielle kultur på lossepladsen

De områder, den arkæologiske udgravning på Esplanaden har beskæftiget sig med, er deponeret omkring midten af 1700-tallet. Derfor må de tidlige skriftlige kilder vedrørende opfyldninger ved Toldboden tilskrives opfyldninger i andre områder, sandsynligvis områderne længere inde i landet og måske også tættere på tømmerpladserne, dvs. kysten. Kilderne er alligevel væsentlige, idet de indikerer, at der gennem hele perioden er problemer med stabiliteten af opfyldningerne i forhold til udkørsel af mere skrald. Det stemmer godt overens med tolkningen af opfyldningen i området som værende opstået ved, at man har fyldt op fra faste punkter, såsom kysten eller tømmerpladserne, og derefter har kørt ud på de opfyldte områder for at fylde yderligere områder op. Det fundne stykke af en plankevej ved udgravningen skal efter al sandsynlighed relateres direkte til de problemer, der er forbundet med at køre affaldet ud. Det er i den forbindelse interessant, at vejlaget på den udgravede plankevej indeholdt store mængder blommesten, hvilket kan indikere, at den har været i funktion i sensommeren, højst sandsynligt i den periode af året, hvor det har været muligt at køre affaldet ud i området.

De problemer, der beskrives i de skriftlige kilder med hensyn til, at folk smider uhumskheder på gaden i form af latrin og natpottedyld, afspejler sig også på lossepladsen, hvor der er fundet lag med latrinaffald. En af hovedkomponenterne på lossepladsen er fækalier i form af møddinger og i nogen grad latrinaffald, der er kørt på lossepladsen. Denne komponent indgår i alle de undersøgte jordprøver, og det er i sig selv en interessant iagttagelse. Den store forekomst hænger sammen med, at der er mange dyr i byen. Heften forekommer naturligt som transportdyr, men derudover er koen, grisen og hønsene også repræsenteret i byen. Fund af hønsefoder og hønseopper og lus i et latrin i Pilestræde stammer tilsyneladende blandt andet fra et hønsehold eller hold af andet fjerkræ.⁶¹ De mange fund af æggeskaller på

⁵⁹ Nielsen 1887, 660, nr. 1065.

⁶⁰ Hilden 1973, 23.

⁶¹ Andersen 2007, 7.

lossepladsen peger ligeledes i retning af, at der har været et vist hønsehold i byen, selv om æggene naturligvis også kan komme fra landet. Da det næppe er sandsynligt, at man har kørt affald fra møddinger ind til byen, må møddingsindholdet på lossepladsen stamme fra byen. I slutningen af 1700-tallet, nærmere bestemt 1795, var der ifølge de skriftlige kilder 2202 heste, som primært blev benyttet til transport, og 1447 køer, som var indkvarteret i forbindelse med byens brændevinsbrænderier under kummerlige forhold samt et ukendt antal svin.⁶² En del af møddingsaffaldet skulle køres ud af byen, men som det fremgår af lossepladsen, blev en stor del ligeledes kørt på lossepladsen. Det faktum, at møddingen er ophørt med at være en ressource, er en interessant udvikling, der må hænge sammen med byens størrelse. Møddinger på landet har stor værdi i forhold til at gøde afgrøderne og derved sikre en god vækst og et godt afkast. Annette Hoff har arbejdet med møg, gylle og andre gødningsformer i landbruget, og hun har klargjort, at der er tale om en meget væsentlig ressource i landbruget, som man skattede. Det er blandt andet derfor, møddingen får plads midt på gårdspladsen og ikke bag stalden, så man kan sikre, at ingen stjæler af ”guldet”.⁶³ En kilde fra Vokslev, Ålborg amt, 1779, godtgør således: ”Og måe den, der således af mangel på giødning agger andres møg ud af sin jord”. Det skal forstås som noget a la: ”Og må skam få den, der af mangel på gødning kører andres møg ud på sin jord”.⁶⁴ Der er tale om en kilde, der er samtidig med lossepladsen, og det er tydeligt, at det er et ganske andet forhold, der gør sig gældende i Vokslev langt ude på landet end i København. Det latrinaffald, der blev kørt til latrinkulen på Amager, bruges til at gøde markerne med, og det er muligt, at området omkring København simpelthen er mættet med gødning, og at det er årsagen til, at ressourcen ikke udnyttes.

Selv om de skriftlige kilder afspejler, at der er store problemer forbundet med at holde byen ren, viser de arkæologiske udgravninger i byens gader en klar tendens til, at affaldet bliver fjernet fra 1600-tallet og frem i tid. Opfyldningslagene i indre by har en øvre kronologisk grænse omkring slutningen af 1500-tallet. Dette gælder dog ikke, når der er tale om opfyldninger af sløjfede kældre og lignende, men ellers bibeholdes gadeniveauet tilsyneladende fra denne periode og helt op til nutiden. Det betyder også, at de informationer, som ligger i materialet på lossepladsen, ikke kan genfindes i byen. Der foretages sjældent arkæologiske udgravninger på matriklerne i København. En arkæologisk undersøgelse af en matrikel i Pilestræde har dog givet væsentlige informationer om livet i 1600- og 1700-tallets København gennem et velbevaret fundmateriale, der blandt andet inkluderede en 1600-tals-farvekype

62 *Matthiesen 1924, 19 ff.*

63 *Hoff 1988; Hoff 2000.*

64 *Hoff 1988.*

og et 1700-talslatrin. Interessant nok er der ikke fundet større mængder husholdningsaffald på matriklen, når man ser bort fra de fund, der fremkom i latrinen og farvekypen.⁶⁵

Latrinet i Pilestræde er på baggrund af genstandsmaterialet dateret til begyndelsen af 1700-tallet. Den arkæobotaniske undersøgelse af latrinmaterialet indeholdt naturligvis en bred vifte af de fødekomponenter, der supplerer det arkæobotaniske materiale fra lossepladsen ved at tilføje ris og tobak til listen over plantekomponenter.⁶⁶

Det er interessant, at der tilsyneladende er kørsel af affald fra specifikke områder til lossepladsen. Der er en vis logik i, at man ikke kører længere med affaldet end højst nødvendigt, og at affaldet på forhånd har vist indikationer på, at i hvert fald en del af materialet kommer fra lokalområdet. Her tænkes særligt på produktionsaffald fra Store Kongensgade-fabrikken og forekomsten af uniformsdele, der kan relateres til Kastellet. Der er dog på baggrund af de skriftlige kilders udsagn en stor sandsynlighed for, at materialet afspejler området i den umiddelbare nærhed af lossepladsen. Det vil sige Sankt Annæ Øster kvarter. Det er et område, der er præget af store flotte palæbygninger som Amalienborg Slot, der er opført i perioden 1750-60. Det kaldes også Nykøbenhavn og kom til at rumme nogle af byens største borgerhuse. Det er et eksempel på storstilet byplanlægning med lige gader i skakternmønster og lys og luft, og samtidig hermed er det også et område, der huser befæstningen og kasernerne på Kastellet. Det er også stedet, hvor der er store pakhuse på havnefronten, og varer losses og lastes ved Toldboden, og stedet hvor Almindeligt Hospital har til huse. Lossepladsen er i funktion op i 1760'erne samtidig med palæerne, for derefter, da den nedlægges, at blive afløst af barakbyen "Lille København", der huser de fattigste hjemløse efter branden i 1795. Selv om der var tale om en interimistisk løsning, kom Lille København eller "Fattig København", som den også kaldtes, til at være i funktion i mere end 70 år helt frem til 1869.⁶⁷ Det er ikke informationer, man umiddelbart kan tilegne sig ud fra det historiske og topografiske materiale. Områdets bagside findes ganske enkelt ikke i de samtidige skriftlige og ikonografiske kilder om byen. Der findes en gengivelse af Lille København og ingen gengivelser af lossepladsen. Hverken når Toldboden gengives, eller når andre områder i nærheden gengives, er der nogen indikatorer på, at der ligger en losseplads i området. Der er altså tale om et område i byen, hvor både dens overklasse og dens underklasse er repræsenteret, hvilket igen skulle betyde, at flere af byens sociale klassers affald skulle være repræsenteret på lossepladsen.

⁶⁵ Andersen 2007.

⁶⁶ Andersen 2007.

⁶⁷ Faber 1989, 396; Stadsingeniøren 1947, 136.

De ikonografiske kilder versus lossepladsen

De forbud og klædeforordninger, der kommer i forbindelse med pestepidemien i 1711, slår tilsyneladende ikke igennem i materialet. Tekstilerne og skoene er gennemgående slidt helt i bund bortset fra enkelte genstande som f.eks. det næsten hele par bukser, der blev fundet. Det må hænge sammen med, hvordan affaldet håndteres, og hvor mange trin det må gennemgå, før det havner på lossepladsen. Gerhart Ludvig Lahde var en tysk-dansk kunstner, der levede 1765-1833. Han arbejdede som hofkobberstikmester for det danske hof fra 1799. Lahde udførte en serie illustrationer kaldet ”Klædedragter i København”, der beskriver befolkningen i byen i begyndelsen af 1800-tallet. Et af disse billeder er billedet af ”Skarnageren, kludekællingen og pigen” (se artiklens vignetfoto). Selv om kilden er lidt senere end lossepladsen, illustrerer den på forbilledlig vis de væsentligste aktører i affaldshåndteringen. Pigen repræsenterer producenten af affaldet, skarnageren med sin skralde og sin skovl er den, der samler affaldet på gaden foran folks huse og transporterer det fra byen til lossepladsen. Kludekællingen er en anden vigtig aktør. Sammen med de fattige, børnene og de gamle i byen repræsenterer hun det sociale lag, der lever af resterne fra de riges bord og recirkulerer alt det, der ikke er brugt op.

Lahdes gengivelser er pædagogiske og opbyggende. Det er sandsynligvis på grund af angsten for smitte gennem lugt, at kludekællingen holder sig for næsen. Derudover er det værd at bemærke, at kludekællingens klædedragt viser tydelige tegn på snavs, slid og genbrug. Nederdelen er plettet, sokkerne er hullede, og albuerne er gennemslidte. Det er klædningsstykker, der viser tegn på samme typer slid, som genfindes på lossepladsen.

En sort/hvid billedserie fra opfyldningen i Kongens Enghave i 1930'erne er en kilde, der er knap 200 år yngre end lossepladsen, men hvis man ser bort fra motorkøretøjerne, giver disse billeder et godt bud på, hvordan det kan have foregået på lossepladsen i 1700-tallet (fig. 1 og 7). Her ser man kludekællingen, skarnageren og klunseren og alle de andre, der har levet af lossepladsen, i aktion. Der er tale om en universal tilgang til lossepladser fra store byer, som ikke har ændret sig meget gennem tid.

Lossepladser og fattigdom er ikke på mode i 1700-tallet, derfor er der ingen gengivelser af aktørerne og lossepladserne. Opfyldningsområderne optræder ikke engang på de samtidige kort. Det er dog muligt at inddrage senere kilder til belysning af visse universelle aspekter af lossepladsernes eget liv. Det betyder til gengæld også, at de arkæologiske undersøgelser af lossepladsen kommer til at bidrage med væsentlige informationer om områdets

Fig. 8. En kludekælling på arbejde på lossepladsen ved Kongens Enghave i 1930'erne. Københavns Museum.

Fig. 9. Området ved Toldboden i 1750 set mod nord. Maleri af Giovanni Antonio Cesari, Statens Museum for Kunst.

historie, som ikke kan bibringes via de kartografiske og ikonografiske kilder. Et maleri af området ved Toldboden udført i 1751 af Giovanni Antonio Cesari giver en detaljeret beskrivelse af området med havnefronten (fig. 9). Billedet er malet, så man ser havneløbet fra nord. Til venstre i billedet ses skibene i flådens vinterhavn på Holmen, midtfor ses den røde savvindmølle, der var placeret i forbindelse med tømmerpladserne. Til højre i billedet er det område, hvor lossepladsen på dette tidspunkt skulle være i fuld funktion, men dette er helt usynligt på billedet.

Cesari maler endnu et billede af området ved Toldboden (fig. 10), man kan næsten forestille sig, hvordan han har vendt sig mod først mod syd og siden mod nord på det samme sted og gengivet motiverne af det, han så. Vi ved i sagens natur ikke, hvilket maleri han udfører først, men placeringen af maleren selv er rimelig sikker. Den trælagte trappede nedgang som ses nederst til venstre i billedet er sandsynligvis en del af tømmeranlægget til det røde hav som ses på fig. 9. Midt i billedet ses Toldboden og i det fjerne

Fig. 10. Maleri af området syd for Toldboden ca. 1750, på et tidspunkt, hvor lossepladsen er i funktion. Den skulle ligge til højre i billedet, men er ikke synlig. Maleri af Giovanni Antonio Cesari, Statens Museum for Kunst.

anes Kastelet. Langs den fjerne kajkant ses kanonerne, der beskytter havneløbet. Ved den nærmere kajkant ses de mindre skibe, og forrest i billedet ses de mange varer, der bliver bragt i land. Til venstre lige uden for billedet må den stadig aktive opfyldning af lossepladsen have været i gang på dette tidspunkt.

Lossepladsen er usynlig, den er ikke interessant og betragtes ikke som noget, man ønsker at forevige. Det, der efterspørges, er en dokumentation af fremskridtet, kunsten, kulturen og den smukke natur. Derfor er 1700-tallets ikonografiske fremstillinger præget af selviscenesættelse, der må siges at få modspil i lossepladsmaterialet, der på denne vis kan supplere vores viden.

Model for affaldshåndtering

I byens urbane rum foregår der en produktion af affald på husholdningsniveau. Den enkelte husholdning producerer forskellige typer affald. Hvis vi starter i den mest basale kategori, produceres der latrinært affald i form af menneske- og dyrefækalier. Det meste af denne kategori vil i første omgang

ende på matriklerne, bag ved husene, i form af latriner og møddinger. Disse tømmes senere, når de er fyldt op, og latrinerne køres til Amager, mens resten kommer på lossepladsen. Hvis man ikke er grundejer eller på anden vis har adgang til husenes baghaver, vil man ikke kunne komme af med latrin og natpottedyld på anden vis end ved at smide det på gaden.

Husholdningsaffaldet deponeres i mindre omfang i bagmatriklernes møddinger, latriner og affaldsgruber. Det, der i denne sammenhæng adskiller en affaldsgruppe fra en mødding eller en latrin, er fraværet af fækaliier. Ellers smides husholdningsaffaldet foran husene på gaden, og det er her, skralde- manden kommer og henter det.

Derudover må de indbyggere, der ikke har adgang til husenes baghaver – her tænkes særligt på de boligløse og de personer, der bor til leje under kummerlige kår på lofter og i kældre – smide deres affald på gaderne. På gaderne produceres ligeledes affald, der relaterer sig direkte til livet dér. Det kan være kridtpibefragmenter fra rygning på gaden, det kan være legetøj fra børns leg, og det vil være hestepærerne fra vognenes trækdyr. Det er det, der tilføres gaden, men når affaldet smides på gaden, bliver det offentligt tilgængeligt, og det betyder, at der vil foregå en betydelig recirkulering på gadeniveau. Det er her, kludekællingen, klunserne, børnene, hundene og rotterne får muligheden for at få deres udbytte af det, som stadig har værdi. Dette materiale recirkuleres så igen, når det er helt slidt op, eller i forhold til det, der kan spises, i form af fækaliier og afgnavede ben. Det er selvfølgelig muligt, at noget læsses direkte på skraldevognen og køres direkte ud på lossepladsen. I så fald vil den første recirkulering ske, når det læsses af på lossepladsen.

Man kan sige, at lossepladsen er udtryk for byens demokratiske affald. Det er det, der er tilbage, når alle har haft muligheden for at tilføre deres bidrag, også de jordløse fattige. Det er også det, absolut ingen kan bruge mere, i modsætning til det affald, der kan findes på husenes bagmatrikler, hvor der ikke er sket en yderligere sortering. Det betyder også, at lossepladsens affald kun vanskeligt kan relateres til bestemte grupper i befolkningen, igen i modsætning til det, der ligger på bagmatriklerne, som oftest kan relateres til beboerne i de tilknyttede ejendomme. Det vil sige, at lossepladserne kan betragtes som det sidste led i kæden.

Affaldet i byens huse er begrænset. Det fjernes i det regulerede urbane miljø, hvor man ønsker at bibeholde det eksisterende gadeniveau, så stuerne ikke bliver til kældre med tiden. Noget affald deponeres på husenes bagmatrikler, men hovedparten går via gaden til lossepladsen.

Det, som findes på lossepladserne, repræsenterer høj såvel som lav, idet

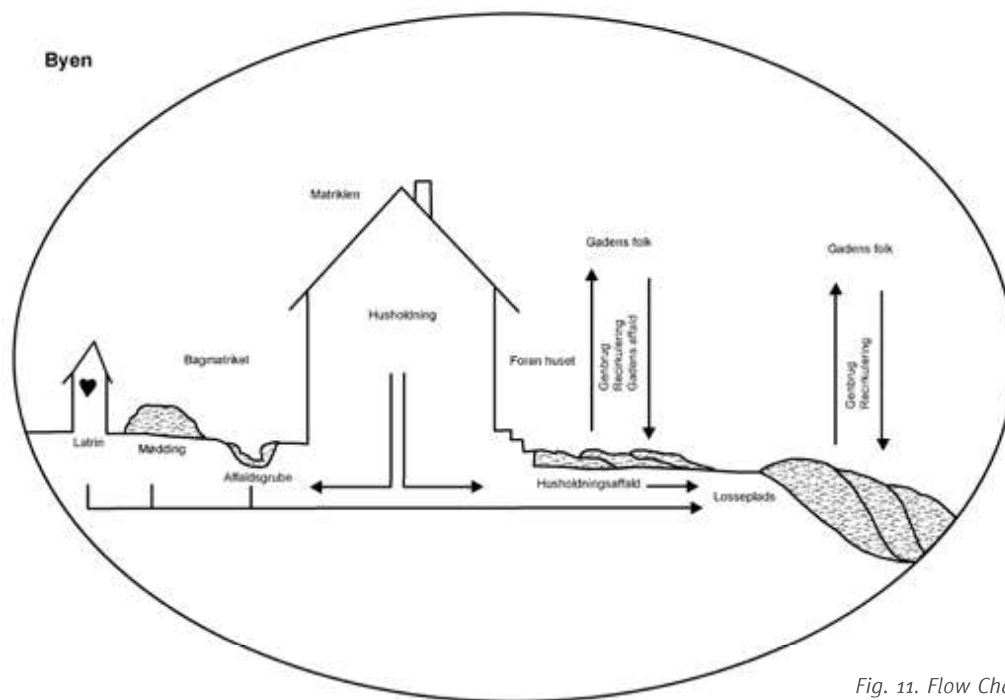

Fig. 11. Flow Chart. Lene Høst-Madsen.

man dog må huske, at alt det, der har kunnet genbruges højst sandsynligt er blevet det. Det betyder igen, at de højere sociale klasser på sin vis bliver underrepræsenterede på lossepladsen. Dette gælder dog sandsynligvis ikke i så høj grad i forhold til det keramiske materiale, da det umiddelbart er svært at se, hvad man kan bruge ituslået keramik til, uanset om der er tale om det fineste kinesiske porcelæn eller hollandsk fajance. Det gælder i langt højere grad for materiale, som umiddelbart kan genbruges, f.eks. træ, mad, tekstil og læder.

Lossepladser må betragtes som det ultimative udtryk for det forbrugssamfund, der udvikles i takt med urbaniseringen af byen og den massekultur, der opstår i byen i 1600- og 1700-tallet. De enkelte materialekategorier afspejler handelsforbindelser og udvikling i forhold til de mange forskellige erhverv og indbyggere, der er i byen. Udviklingen inden for affaldshåndteringen i byen gør også, at den materielle kultur, der forefindes på lossepladsen, ikke umiddelbart vil kunne findes på borgernes egne matrikler.

Det er interessant, at en udgravning af lossepladslag fra voldgravsopfyldning på Rådhuspladsen, der kan dateres til ca. 1660, altså cirka 100 år tidligere end opfyldningen på Esplanaden, ikke viser den samme grad af recirkulering og klunsning.⁶⁸

Det er spørgsmålet, om det er det overordnede billede, som de store mængder på lossepladsen repræsenterer, der er den væsentligste indgang til forståelsen af byen og livet i 1700-tallet, eller om det er den enkelte genstand og det levede liv, den repræsenterer, som det f.eks. kommer til udtryk i den enkelte slidte sko eller den tabte ring. Der ingen tvivl om, at lossepladsen besidder en uendelig række af enkelthistorier, der kan have stor relevans for belysning af enkeltindividets personlige identitet i 1700-tallets København. Det må dog betragtes som helt essentielt, at der ligeledes arbejdes med det overordnede udtryk, materialet besidder i forhold til en forståelse af byens identitet som et hele. Dette overordnede aspekt er med til at belyse den ressourceknaphed, fraværet af træ afspejler, ligesom den høje frekvens af materialer, der kan relateres til byens køkkener, er med til at godtgøre, at det er den del af husholdningerne, der producerer den største mængde affald i byen i 1700-tallet, kombineret med møddinger fra byens mange dyr (fig. 11).

Det er det sønderlidte og det urene, der havner på lossepladsen. Skarnageren, klunseren og ikke mindst natmanden, der står for latrinerne, har en meget lav status i samfundet, fordi deres arbejde betragtes som urent. Kludekællingen og klunseren tilhører samfundets udstødte og lever deres liv på kanten af samfundet. Lossepladsens placering i byen er interessant. Den repræsenterer et blindt sted i byen, den ligger på byens grænse, men stadigvæk helt tæt på et af byens rigeste kvarterer. Lossepladsen er der, fordi der skal fyldes op i området, men de tilstødende kvarterers rige status har en betydning i forhold til kvaliteten af det affald, der ender på lossepladsen. Ligesom det må have haft betydning for de fattige, der lever på byens grænser.

Sammenfatning og videre perspektiv

De arkæologiske undersøgelser har givet væsentlige og interessante informationer om, hvordan lossepladsen er opbygget horisontalt såvel som vertikalt, blandt andet baseret på en behandling af materialets kronologiske elementer. Undersøgelsesmetoderne, dokumentationen og tolkningerne kommer til at danne grundlaget for det videre arbejde og de videre tolkninger af materialet. Det giver ingen mening at behandle et materiale fra 1700-tallets København udelukkende ud fra det arkæologiske kildemateriale. Det skal sættes i relation

68 Lyne & Hansen 2016, 80.

til det øvrige tilgængelige kildemateriale, som de skriftlige og ikonografiske kilder udgør. Det samme kan siges at være gældende for det arkæologiske arbejde med alle historiske perioder, middelalder såvel som nyere historie. Jette Linaa har i forbindelse med sin gennemgang af arkæologiske fund fra Sandet i Helsingør argumenteret for, at man bør anvende en fireleddet tilgang, når man arbejder med et nyere historisk materiale. De fire led udgøres her af arkæologi, skriftlige kilder, naturvidenskab og kunsthistorie.⁶⁹ Dette virker som et godt udgangspunkt, særligt hvis der suppleres med antropologiske og psykologiske tolkningsforslag. Man kan argumentere for, at affald som kilde besidder mange repræsentative faldgruber, fordi det er materiale ude af kontekst, men hvis man stiller de rigtige spørgsmål, besidder det et potentiale i forhold til at belyse hidtil ukendte sider af livet i byen. Den arkæologiske undersøgelse af lossepladsen på Esplanaden har således bragt ny viden om en lang række aspekter af livet i byen:

- Den giver nye informationer om den topografiske udvikling i Nykøbenhavn og kaster fokus på et område, der ikke er dokumenteret i samtiden.
- Den supplerer de skriftlige kilders vidnesbyrd om affaldshåndteringen og giver en række informationer om, hvilke typer af affald det er, der ender på lossepladsen.
- Den materielle kultur, som genstandsmaterialet besidder, giver væsentlige informationer om livet i byen og forbrugsmønstrene. Herunder afspejler materialet mangel på træ og overproduktion af gødning.
- Materialets beskaffenhed og graden af nedslidning på de tekstile materialer afspejler recirkulering og byens fattigste borgeres brug af materiale fra lossepladsen.

Materialet i sig selv kan ses som kilden til disse oplysninger. Og der er mange flere oplysninger i materialet, når blot man formår at stille de rigtige spørgsmål. Der kan således ikke herske nogen tvivl om, at affald besidder et potentiale, når det gælder at tilføje ny og væsentlig viden om livet i byen (fig. 12). Behandlingen af materialet fra lossepladsen har bibragt informationer, der højst sandsynligt kan betragtes som værende udtryk for noget, der er universalt i forhold til affaldshåndtering i en stor by i nyere historisk tid, og set i forhold til potentialet kan det undre, at der ikke er mange flere arkæologiske undersøgelser af lossepladser fra nyere historiske perioder i områder uden for København. Lossepladslag af samme kvalitet er efter al sandsynlighed til stede i de fleste større europæiske byer med havnefront og opfyldninger,

⁶⁹ Linaa 2012b, 195.

Fig. 12. Eksempel på børn, der sorterer affald på losseplads på Amager, årstal ukendt. Københavns Museum.

men der foretages ikke systematiske undersøgelser og udgravninger af disse. Det hænger sandsynligvis sammen med den generelle antagelse af, at der er tale om materiale ude af kontekst kombineret med, at det er vanskeligt og dyrt at udgrave. Nærværende undersøgelse har godtgjort, at med en seriøs bearbejdning med inddragelse af relevante supplerende forskningsdiscipliner kan dette materiale sættes tilbage i kontekst og derved bidrage med helt unik viden om livet i byen. Ligesom det vil kunne supplere de løsfund, der ligger på museerne fra opsamlinger af særligt fine genstande fra disse områder. Det kræver dog, at der stilles de rette spørgsmål til materialet, og det opnås ikke, hvis der kun foretages en indsamling og registrering. Materialet skal masseres med brug af metoder, der frembringer materialets potentiale, ellers kommer resultaterne ikke frem.

I forhold til materialernes størrelse er der behov for, at der i fremtiden arbejdes strategisk med prøveudtagelse fra disse lossepladser. Efter al sandsynlighed er der ingen grund til at totaludgrave. Det vil blot give en uendelig række genstande, der i sidste ende ville dræbe kildeværdien. Alt taler for, at det i stedet kunne være strategisk fornuftigt at arbejde med udtagelse af samples fra relevante opfyldninger og så arbejde med disse ud fra en antagelse om, at de vil være signifikante. Det vil også forbedre den økonomiske mulighed for at foretage mere forfinede registreringer af de enkelte materialekategorier.

Hvis man ser på det arkæologiske potentiale i et bredere perspektiv, kan man sige, at arbejdet med lossepladslagene i København har en universal betydning for arbejdet med affald i en arkæologisk kontekst. Det kan sættes i relation til alle kronologiske niveauer og ikke kun nyere historisk arkæologi. Det kan sidestilles med tilgangen og potentialet i de mange affaldsgruber og udsmidslag, der findes på forhistoriske bopladser, og som kun alt for sjældent udgraves. Her taler man også ofte om, at der er tale om materiale uden for kontekst. Det er dyrt og ressourcekrævende at dokumentere. Værdien af materialet nedgraderes derfor i forhold til den overordnede prioritering af udgravningen og efterbearbejdningen af lokaliteterne med det resultat, at man slet ikke får udgravet og dokumenteret disse anlægstyper. Det er meget sandsynligt, at en ændret arkæologisk tilgang vil kunne øge potentialet og kildeværdien, så en yderligere undersøgelse vil kunne bidrage med væsentligt nyt i forhold til livet på de forhistoriske bopladser. I det omfang, økonomien ikke rækker til at foretage disse undersøgelser, bør man arbejde med en samplestrategi, hvor man indsamler alt fundmaterialet fra udvalgte områder for at sikre i hvert fald en del af materialet, ligesom det kunne være en fordel

at arbejde på at få foretaget flere forskningsgravninger af affaldsmateriale, hvor der sættes massivt ind i forhold til metodeudvikling og inddragelse af naturvidenskabelige analysemetoder. Nye undersøgelser af affaldslag i København foretaget i forbindelse med Metroudgravningen fortsætter traditionen med at undersøge byens affald og tegner godt for det videre arbejde.⁷⁰

Om forfatteren

Lene Høst-Madsen er direktør på Museum Skanderborg siden 2013. Uddannet magister i forhistorisk arkæologi 1998, Københavns Universitet. Specialiseret i nyere historisk arkæologi. Ansat på Københavns Museum 2000-2013. Lang erfaring i ledelse af store arkæologiske udgravningsprojekter, herunder Metroudgravningerne i København. Kontaktoplysninger: Museum Skanderborg, Adelgade 5, 8660 Skanderborg, lhm@skanderborgmuseum.dk.

⁷⁰ Lyne & Hansen 2016.

Litteraturliste

- Ahlefeldt-Laurvig, J.** 1971: Københavnske jordfund 1970. *Historiske meddelelser om København*, 130-147.
- Ahlefeldt-Laurvig, J.** 1980: Clay Pipes from Denmark, *BAR International series* 92. Oxford.
- Andersen, V.** 2006: Sko fra 1700-tals lossepladsen på Esplanaden 50, København. En vurdering af nyere tids arkæologi, Magisterkonferensspeciale, Københavns Universitet.
- Andersen, V.** 2007: The Dyer and the Cook: finds from 8 Pilestræde Copenhagen, Denmark. *Post-Medieval Archaeology*, 41(2), 242-63.
- Andrén, A.** 1997: *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Stockholm.
- Archer, S. & K. Bartoy** 2006: Introduction. I: Archer, S. & Bartoy, K. (eds): *Between Dirt and Discussion. Methods, Methodology, and interpretation in Historical Archaeology*, 1-9. Californien.
- Atzbach, R.** 2012a: The concealed finds from the Mühlberg-Ensemble in Kempten (Southern Germany). *Post-Medieval Archaeology*, 46(2), 252-280.
- Bardenfleth, N.** 2002: *Kridtpiber og kridtpiberygning*. København.
- Barker, S.** (ed.) 1996: *Excavations and their objects. Freuds Collection of Antiquity*. New York.
- Bartels, M.** (ed.) 1999: *Steden in scherven/cities in sherds. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Zwolle/Amersfoort.
- Bencard, M. et al.** 2000: *Dansk Porcelæn 1775-2000*. København.
- Belford, P., D. Cranstone, H. Harnow, L. Høst-Madsen, & A. Myrtue** 2012: Across the North Sea – An Introduction, I: Harnow, H., Cranstone, D., Belford, P. & Høst-Madsen, L. (eds.) 2012: *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*, 9-24. Odense.
- Bille, M. & T. Flohr Sørensen** 2012: *Materialitet, en indføring i kultur, identitet og teknologi*. Gylling.
- Bitter, P.** 1996: *Geworteld in de bodem, Archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar*. Publicaties over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie, 1. Zwolle.
- Bock, G.R.** 1986: *Steinzeug*. Kunstgewerbemuseum der Stadt Köln. Köln
- Borake, T.** 2009: Klude, klæder og kilder – en kritisk analyse af arkæologisk og historisk kildemateriale, Magisterkonferensspeciale, Københavns Universitet.
- Broberg, B. & M. Hasselmo** 2001: Urbana nödvändigheter – Kommunala anläggningar? Avloppssystem och sophantering i den medeltida staden. I: Andrén, A. et al. (eds.): *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*, 267-276. Stockholm.
- Buchli, V. & G. Lucas** (eds.) 2001: *Archaeologies of the Contemporary Past*. London.
- Callon, M. & J. Law** 1997: After the individual in society: lessons on collectivity from science, technology and society. *Canadian Journal of Sociology*, 22 (2), 165-182.
- Carroll, M., D. Hadley & H. Willmott** (eds.) 2005: *Consuming Passions. Dining from Antiquity to the Eighteenth Century*. Stroud.
- Cochran, M.D. & M.C. Beaudry** 2006: *Material Culture Studies and Historical Archaeology*. I: Hicksand, D. & Beaudry, M. (eds.): *The Cambridge Companion to Historical Archaeology*, 191-204. Cambridge.
- Courtney, P.** 1996: In small things forgotten: the Georgian world view, material culture and the consumer revolution. *Rural History*, 7(1), 87-95.
- Dobres, M.** 2010: The phenomenal promise of Chaine Operatoire. Mindfully engaged bodies and the manufacture of personhood in a regional perspective. I: Barndon, R., Engevik, A., Øye, I. (eds.): *The Archaeology of Regional Technologies. Case Studies from the Paleolithic to the Age of the Vikings*, 51-68.
- Douglas, M. & B. Isherwood** 1979: *The World of Goods. Towards an Anthropology of Consumption*. London.
- Douglas, M.** 2008 [1966]: *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London.
- Duco, D.H.** 1982: *Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940*. Poperinge.

- Egan, G.** 2005: *Material Culture in London in an age of transition. Tudor and Stuart period finds c 1450-c 1700 from excavations at riverside sites in Southwark*. MoLAS Monograph 19, Museum of London. London.
- Eichelberger, J.** 2011: Foodways at Fort Yamhill 1856-1866. An Archaeological and Archival Perspective. *Journal of Northwest Anthropology*, 45 (1), 37-56.
- Eriksen, J.** 1996: *Lossepladser og opfyldninger i København. Historisk redegørelse for opfyldninger og lossepladser fra omkring århundredeskiftet til 1995*. København.
- Evans, D.** 2010: A good riddance of bad rubbish? Scatological musings on rubbish disposal and the handling of 'filth' in medieval and early post-medieval towns. I: De Groot, K., Tys, D. & Pieters, M. (eds.), *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*, 267-278. Brussels.
- Faber, T.** 1989: Frederiksstadens og Nyhavns *København før og nu – og aldrig*. Bd. 6. København.
- Forsyth, H. & G. Egan** 2005: *Toys, Trifles and Trinkets; base-metal miniatures from London 1200 to 1800*. London.
- Frandsen, K.E.** 2004: *Kampen mod pesten, Karantænestationen på Saltholm 1709-1711*. Århus.
- Fruergaard Keys, J.** 2008: *Hemmelige huse. Latrinforhold i vikingetid og middelalder med særlig henblik på jyske urbane latriner*. Århus.
- Funari, P., M. Hall, S. Jones** 1999: *Historical Archaeology: Back from the Edge*. London.
- Gabriel, M. & J. Rostock** 2005: Teori, whisky og ceilidh. *Arkæologisk Forum*, nr. 13, 39-44.
- Gaimster, D.** 1997: *German stoneware 1200-1900*. Archaeology and Cultural History. London.
- Gaimster, D.** 2012: Dealing with the archaeology of the modern world in northern and central Europe: Past experience and future prospects. I: Harnow, H., Cranstone, D., Belford, P. & Høst-Madsen, L. (eds.) 2012: *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*, 51-61. Odense.
- Gamrath, H.** 1980: Residens og hovedstad, *Københavns Historie*. Bd. 2, 1600-1728. København.
- Gawronski, J.** (ed.) 2012, *Amsterdam Ceramics: A City's History and an Archaeological Ceramics Catalogue 1175-2011*. Amsterdam.
- Gierløff, C.** 1928: *Tobakkens Krønike*. Oslo.
- Grew, F.** 2004: Shoes and Pattens: Finds from Medieval Excavations in London. *Medieval Finds from Excavations in London*. London.
- Harnow, H., D. Cranstone, P. Belford & L. Høst-Madsen** (eds.) 2012: *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*. Odense.
- Hege, A.** 2009, *Steinzeug in der Schweiz (14.-20. Jh.)*. Bern.
- Hege, A.** 2010: *Keramik um 1800. Das historisch datierte Küchen- und Tischgeschirr von Bern, Brunngasshalde*. Bern.
- Henningsen, L.** 1978: Turist i København i 1737. *Historiske meddelelser om København*, 140-157.
- Henningsen, P.** 2010: Store forventninger – moral og økonomi i 1700-tallets København. *København. Kultur og Historie*, 5-140.
- Herva, V., R. Nurmi & J. Symonds** 2012: Engaging with money in a northern periphery of early modern Europe. *Journal of Social Archaeology* 12(3), 1-23.
- Higgins, D.** 2012: The Transmission of Goods and Ideas in the Post-Medieval World – Evidence from the Clay Tobacco Pipe Industry. I: Harnow, H., Cranstone, D., Belford, P. & Høst-Madsen, L. (eds.) 2012: *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*, 209-224. Odense.
- Hilden, H.** 1973: *Skrald, Storby og Miljø – En beretning om Københavns kamp mod affaldet gennem 200 år*. København.
- Hoff, A.** 1988: Møg, gylle og andre gødningsformer. I: De pløjede og de såede. *Årbog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening*.
- Hoff, A.** 2000: Byens bønder. I: Bjørn, C. & Fønnesbech-Wulff, B. (eds.), *Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800. Tilegnet Karl Erik Frandsen*, 217-232. Ebeltoft.
- Holberg, L.** 1971: For og imod Te, Kaffe og Tobak, Epistel 91. I: Billeskov Jansen, F. & Rosenkilde, V. (red.): *Ludvig Holbergs Værker i tolv bind. Digteren, Historikeren, Juristen, Vismanden*. Bd. 11, 93-96.
- Houkjær, U.** 2005: *Majolika og Fajance 1300-1750. Spanien, Italien, Frankrig*. Kunstindustrimuseet. København.
- Høst-Madsen, L.** 2006a: Copenhagen in the 18th-century viewed from a Refuse Dump. *Post-Medieval Archaeology* 39(2), 311-327.
- Høst-Madsen L.** 2006b: An 18th-century Timber Warf in Copenhagen Harbour. *Post-Medieval Archaeology* 40(2), 259-271.

- Høst-Madsen L. & R. Kristensen** 2006: Lossepladsen sladrer – industriel arkæologi i København. *Fabrik og Bolig* 2005, 41-53.
- Høst-Madsen, L. and H. Harnow** 2012: Historical Archaeology and archaeological practice in Denmark. I: Harnow, H., Cranstone, D., Belford, P. & Høst-Madsen, L. (eds.) 2012: *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*, 39-50. Odense.
- Høst-Madsen, L.** 2016: Nyere historisk arkæologi i fortiden og fremtiden. *Gefjon* nr. 1, 102-129.
- Johansen, H.** 1975: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense.
- Johansen, N., M. Jessen & H. Juel Jensen** 2012 (eds.): *Excavating the Mind – Cross-sections through culture, cognition and materiality*. Aarhus.
- Killock, D., F. Meddens, P. Armitage, G. Egan, D. Gaimster, C. Jarrett, L. Keys, C. Phillpotts, K. Sabel, R. Tyson, H. Willmott** 2005: Pottery as plunder – a 17th century maritime site in Limehouse, London, *Post-Medieval Archaeology* 39 (1), 1-91.
- Kristensen, R.** 2014: Made in China: Import, Distribution, and Consumption of Chinese Porcelain in Copenhagen c. 1600-1760, *Post-Medieval Archaeology*, 48. 151-181
- Langen, U.** 2010: Vold. I: Langen, U. (red.): *1700-tallet, parykker, profit og pøbel*, 30-47. København.
- Langkilde, J.** 2007: Middelalderkeramik fra Næstved – en undersøgelse og vurdering af keramik som kilde til socialtopografi. Cand.mag.-speciale, Københavns Universitet.
- Larsson, S.** (red.) 2006: *Liljan: Om arkeologi i en del av Malmö*, 216-229. Lund.
- Latour, B.** 2005: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford.
- Linvald, S.** 1976: Københavns Bymuseum. Erhvervelser og iagttagelser. *Historiske meddelelser om København* 1976.
- Linnaa, J.** 2006: *Keramik, kultur & kontakter – køkken og bordtøjets brug og betydning i senmiddelalder og renæssance*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter. Højbjerg.
- Linnaa, J.** 2007: *Ceramics, Culture and Culinary History. Examples of the Prospects of Multivariate Analysis in Historical Archaeology, Stratigrafi og Analyse*. I: Molaug, P. & Petersen, A. (eds.), 5. *nordiske stratigrafimøde*. Trondheim.
- Linnaa, J.** 2011: Mester Trebing fra Hessen. Livet i glashytten Stenhule ved Silkeborg 1604-10. *Hikuin* 37, 189-207.
- Linnaa, J.** 2012a: Coast, Consumption & Cultural Meetings in the Sound Area c. 1000-1800. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter. Højbjerg.
- Linnaa, J.** 2012b: In Memory of Merchants; The Consumption and Cultural Meetings of Immigrants in Early Modern Elsinore. I: Harnow, H., Cranstone, D., Belford, P. & Høst-Madsen, L. (eds.) 2012, *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*, 195-208.
- Lorentzen, V.** 1942: *Håndtegnede kort over København 1660-1757*. Bind 1 og 2. København.
- Lyne, E. & C. Hansen** 2016: One Man's Trash: How the excavation of Copenhagen's moat is revealing valuable information about the city's 17th century population. I: Sosna, D. & Brunclikova, L. (eds.): *Archaeologies of Waste: Encounters with the Unwanted*, 65-82. Oxford.
- Mathiesen, H.** 1924: *Københavnske gader 1728-1795*. Kulturhistoriske Studier. København.
- Mehler, N.** (ed.) 2013: Historical Archaeology in Central Europe. *The Society for Historical Archaeology, Special Publication nr. 10*. Rockville.
- Mikkelsen, J.** 2012: Ubanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800. *Skrifter om dansk byhistorie* 11. Aarhus.
- Miller, D.** 1987: *Material culture and mass consumption*. Oxford.
- Mullins, P.** 2012: The Archaeology of Consumption. *Annual Review of Anthropology* 40, 133-144.
- Nielsen, O.** 1874: *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bind II. København.
- Nielsen, O.** 1886: *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bind VII. København.
- Nielsen, O.** 1887: *Kjøbenhavns Diplomatarium*, bind VIII. København.
- Nielsen, O.** 1884: *Kjøbenhavn paa Holbergs tid*. København.
- Nielsen, O.** 1892: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*. København
- Nordman, A. & C. Petterson** 2009: Den centrala periferin, arkeologisk undersökning i kvarteret Diplomaten, faktori- og hantverksgårdar i Jönköping 1620-1790. RAÅ 50. Jönköping stad.
- Nurmi, R.** 2011: Development of the urban mind – an object biographical approach. The case study of the town of Tornio, northern Finland. Ph.d.-afhandling. Oulu.
- O'Donoghue, D.** 2004: Negotiations of surface: archaeology within the early strata of psychoanalysis, Graduate Faculty, Tufts University School of the Museum of Fine Arts, USA *J Am Psychoanal Assoc* 52, 653-71.

- Oettle, N.K., N. Matasovic, E. Kavazanjian, N. Rad & C. Conkle** 2010: Characterization and Placement of Municipal Solid Waste as Engineered Fill. *Global Waste Management Symposium 2010*. San Antonio. Texas.
- O’Keffe, T. & R. Yamin** 2006: Urban Historical Archaeology. I: Hicks, D. & Beaudry, M. (eds.), *The Cambridge Companion to Historical Archaeology*, 87-103. Cambridge.
- Olsen, B.** 1997: *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Oslo.
- Poser, K.** 1997: *Alte Trinkgläser, Flaschen und Gefäße*. Neumünster.
- Rathje, W. & C. Murphy** 1992: *Rubbish! The Archaeology of Garbage*. New York.
- Reinhard, K.** 1996: The Freudian Things: Construction and the Archaeological Metaphor. I: Barker, S. (ed.): *Excavations and their objects. Freud’s Collection of Antiquity*, 57-80. New York.
- Ringgaard, M.** 2010: To par strixstrømper oc en nattrøje naccarat. Filtede og strikkede tekstiler fra omkring år 1700, fundet i Københavnske byudgravninger – og sammenhænge mellem tekstilers farve og bevaring. Ph.d-afhandling, Københavns Universitet.
- Roesdahl, H.** 1977: *Gamle glas og karafler*. København.
- Schiffer, M. 1972: Archaeological context and systemic context. *American Antiquity*, 37 (2), 156-165.
- Schiffer, M.** 2011: *Studying Technological Change: A Behavioral Approach*. Salt Lake City.
- Schmidt, D.** 2001: Refuse Archaeology – Virchow – Schliemann – Freud. *Perspectives on Science* 9 (2), 210-232.
- Schofield, J.** 2011: *London 1100 – 1600 – The Archaeology of a Capital City*. Archaeology of Medieval Europe.
- Schoubye, S.** 1965: *Fliser og kakler*. København.
- Skjold Petersen, K.** 2005: Garnisonsbyen under enevælden. I: Christensen, S.B. (red.): *Den klassiske købstad. Danske Bystudier* 2, 347-381. Aarhus.
- Stadsingeniørens Direktorat** 1947: *København fra bispetid til borgertid. Byplanmæssig udvikling til 1840*. København.
- Steensberg, A.** 1971 (red.): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede*. Bind 1. København.
- Steensberg, A.** 1971 (red.): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede*. Bind 2. København.
- Steensberg, A.** 1971: Bondens dagværk. I: Steensberg, A. (red.): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede*. Bind 1, 493-528. København.
- Strømstad, P.** 1971: Byerne: I: Steensberg, A. (red.): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede 1720-1790*. København. Bind 4.
- Søvsø, M. & H. Agerskov Madsen** 2012: Anne, Storrygeren. *Skalk* (3) 2012, 8-10.
- Tarlow, S.** 2007: *The Archaeology of Improvement*. Cambridge.
- Tilley, C.** 1989: Interpretating material culture. I: Hodder, I. (ed.): *The Meaning of Things – Material culture and symbolic expressions*, 185-194. London.
- Uldall, K. & J. Ahlefeldt-Laurvig** 1970: *Fajancer fra fabrikken i St. Kongensgade*. København.
- White, C. & M. Beaudry** 2009: Artifacts and Personal Identity. I: Majewski, T. & Gaimster, D. (eds.) 2009: *International Handbook of Historical Archaeology*, 209-225. New York.
- Wolfram, S.** 2003: Der Müll, die Archäologie und die Steinzeit. I: *Müll – Facetten von der Steinzeit bis zum Gelben Sack*, 17-34. Main am Rhein.